

MARIA ÅGREN

Från verb till vetande

STRUKTURER I DET FÖRMODERNA
ARBETSLIVET

Tidsanvändning i världen idag

FN:S FJÄRDE KONFERENS om kvinnors situation i världen ägde rum i Beijing 1995. Vid konferensen uppmanades världens länder att synliggöra kvinnors bidrag till den ekonomiska utvecklingen genom att regelbundet studera tidsanvändningen i landet för att på så sätt kunna mäta det obetalda arbetets omfattning.¹ Rekommendationen bottnade i insikten att man behöver goda grunddata som visar hur mycket världens befolkning faktiskt arbetar om man vill kunna analysera förutsättningar för ekonomisk och mänsklig utveckling. Den bottnade också i insikten att särskilt, men inte bara, kvinnors arbete tenderar att vara obetalt och därför svårare att få syn på och mäta. Studier av tidsanvändning görs därför idag av både FN och Världsbanken. För vissa delar av världen finns förstås detaljerad och tillförlitlig yrkesstatistik och då behövs inga tidsstudier, men för andra hamnar en stor del av människors dagliga arbete lätt under radarn.

Den lösning Beijing-konferensen förespråkade var alltså tidsstudier. Enkelt uttryckt innebär metoden att forskarna observerar och rapporterar hur strategiskt utvalda individer använder sin tid. Om individen kan skriva, kan man ge honom eller henne i uppdrag att själv föra dagbok över sin tidsanvändning under en viss period. Om individen inte kan skriva, får fältarbetare i stället intervjua honom eller henne om hur gär-

dagen använts. Tidsstudier (*time use studies*) har till exempel genomförts i länder som Sydafrika, Tanzania, Argentina, Bolivia, Costa Rica, Guatemala, Mexiko, Bangladesh, Indien, Laos, Mongoliet och Nepal. Resultaten av sådana studier blir långa listor med arbetsuppgifter, såsom exempelvis:

“cook; set table; feed and bathe a baby; change nappies; chat with baby’s other parent; be on call to provide care”²

Tidsanvändning förr i tiden

För en historiker är det mycket i diskussionen om kvinnors och mäns tidsanvändning som känns välbekant. Om man vill undersöka människors dagliga arbete längre tillbaka i tiden – och då menar jag före år 1800 – ställs man inför problemet att mycket arbete tycks hamna under radarn, både kvinnors och mäns. Givetvis arbetade alla, men med vad? Människors arbete i det förflutna kan sällan beskrivas i termer av entydiga yrken, delvis därför att få hade egentliga yrkestitlar. Det förekom förvisso att män hade yrkesliknande titlar – som snickare, skomakare, soldat, tulltjänsteman, präst – men ofta är dessa titlar bedrägliga eftersom de inte nödvändigtvis säger något om männens faktiska arbete. Ett tydligt exempel är begreppet ”bonde” som vi idag uppfattar som en yrkestitel men som längre tillbaka i tiden snarare var en ståndsbeteckning. Vad en person med beteckningen bonde faktiskt ägnade sin tid åt kunde variera. Vidare saknade halva befolkningen, nämligen kvinnorna, som regel yrkestitlar även om det finns viktiga undantag (som barnmorska och de ja). Mycket arbete var oavlönat, och det gällde både kvinnor och män. Följaktligen ger inte bevarade lönelistor någon rättvis bild av försörjningsarbetets omfattning och betydelse.

Sammantaget innebär detta att uppgifter som ofta fått fungera som närmevärden för faktiskt utfört arbete, nämligen yrkestitlar och utbetalda löner, antingen saknas eller är bedrägliga. Någon explicit ambition att kartlägga människors arbete i form av yrkesstatistik saknades i

många länder; i Sverige kan man inte tala om någon sådan före 1750, och även efter 1750 är statistiken grovmaskig.

Att det förhåller sig så här beror inte främst på att dåtidens myndigheter hade dåliga rutiner för dokumentation. Det beror snarare på att det vi uppfattar som det normala, nämligen att var och en har ett yrke som medför en viss titel, en viss inkomst och en viss tidsanvändning, inte passar in på det förmoderna samhället. Här var i stället de flesta män och kvinnor mångsysslare, vilket gjorde det svårt för myndigheterna att dokumentera vari arbetet bestod. De tidigmoderna staterna var dessutom främst intresserade av att kartlägga förutsättningarna för skattebetalning samt att kontrollera att skatterna faktiskt betalades. Man var mindre intresserad av att veta hur människor lyckades få fram de resurser som skattebetalningen krävde.

Det är därför lätt att som historiker bli inspirerad av det av FN förespråkade tillvägagångssättet och i det forskningsprojekt som jag lett och leder i Uppsala – *Genus och arbete (Gender and Work)* – har vi tagit intryck av dagens diskussioner. Men *kan* dessa metoder omsättas när det rör sig om människor som varken kan rapportera sina försörjningsaktiviteter själva eller observeras när de utför sitt arbete? Både ja och nej. Låt mig peka på några viktiga förhållanden.

Det *finns* historiska källuppgifter som har ungefär samma karaktär som de som man får fram i en intervju. I historiska källor kan man hitta uppgifter om aktiviteter som syftar till försörjning och som är kopplade till konkreta människor. Det här är viktigt. I projektet vill vi nämligen inte ha uppgifter om vad människor borde arbeta med, enligt dåtida normer och föreskrifter. Vi vill inte heller ha allmänna utsagor om vad ”folket i bygden” sysslade med, utsagor av den typ man kan hitta i reseberättelser och som saknar koppling till specifika personer. Vi vill ha uppgifter om vad konkreta människor faktiskt gjort vid specifika tidpunkter och på specifika platser. I stället för ideal lösryckta från ett socialt sammanhang vill vi så långt som det är möjligt få fram uppgifter om konkreta praktiker.

Praktiker uttrycker också ideal, det är viktigt att betona, men det handlar då om förkroppsligade ideal, ideal som skapas och upprätthålls genom människors praktiker. Det handlar om ideal som är verksamma i vardagen och som därför kan observeras. Idealen kan ha stor kulturell kraft men de är ändå inte huggna i sten. Ett exempel kan hämtas från den populära teve-serien "Downton Abbey" där den yngsta dottern i den förmögna familjen Crawley ber tjänstefolket lära henne enkel matlagning. Vi kan observera hur hon håller tevattnen i en kittel och hur hon rör ihop en kaksmet; det är konkreta praktiker och de går att dokumentera. I hennes fall handlar det inte om ett arbete som syftar till omedelbar försörjning utan snarare om färdigheter som hon tror att hon på sikt kommer att få nytta av. Det handlar om utbildning. När hon står där i köket är det uppenbart att hon provar en praktik som normalt sett inte förknippas med kvinnor i hennes samhällsklass. Samtidigt ligger det en förändringspotential i provandet av en ny praktik som, om den blir bestående, på sikt kan ändra relationen mellan herrskap och tjänstefolk. Praktiker kan både befästa och förändra den samhällsordning som tas för given.

Uppgifter om människors praktiker kan man hitta i de historiska källorna, inte minst i rättegångsprotokoll. Här och där i vittnesutsagor finns uppgifter om vad människor arbetat med när det som domstolen intresserar sig för inträffade, och i suppliker (böneskrifter) beskriver människor hur de försörjer sig och varför de vill få fortsätta att försörja sig på detta sätt. Det typiska för dessa uppgifter är att de tar formen av verbfraser, fraser som är helt parallella med dem vi finner i moderna tidsstudier: hugga ved, torka blod, sälja fisk, ingå kontrakt, koka tevattnen, göra en kaksmet.

Att utgå från uppgifter som kommer fram i källorna mer eller mindre av en slump är inget nytt; så skrev till exempel göteborgshistorikern Christer Winberg en artikel 1988 där han pekade på värdet av uppgifter som framskymtar i källorna *en passant*, och Cambridgehistorikern Sheilagh Ogilvie har också hon utgått ifrån denna insikt i sitt arbete med

aga piga
anamma pengar mot ränta
använda sax
avbränna sten
avhämta legooxar
avyttra varor åt någon
anlita amma
anlägga humlegård
ansa sjuk make
anskaffa kalksten
anställa dräng
ansvara för matförråd
ansvara för smörproduktion
ansöka om sänkt bodhyra
antända ris
använda gödsel
arbeta i gruva
arbeta i skog
arbeta med penna

Exempel på verbfraser i databasen *GaW*.

att analysera mäns och kvinnors arbete i det område som nu är sydvästra Tyskland.³ Det som är nytt med projektet *Genus och arbete* är att vi i stor skala velat göra allvar av idén att samla in uppgifter om konkreta människors försörjningsaktiviteter under en lång tidsperiod. Det handlar i detta fall om datamängder som är så stora att en människa inte kan överblicka dem, och det handlar också om en tidsåtgång och en kostnad som sällan är realistisk i humaniora. Men med den databasteknik som idag finns, går det att bemästra dessa problem. I och med att data kan lagras så att andra kan återanvända dem, går det att rättfärdiga även stora kostnader, och databastekniken gör dessutom att det går att söka systematiskt i annars oöverskådliga datamängder.

Å ena sidan kan man säga att historiker kan använda ungefär samma metoder som idag används i studier av tidsanvändning. Å andra sidan måste man göra reservationer. Vi historiker kan trots allt inte angripa riktigt samma fråga: vi kan nämligen inte göra regelrätta tidsbudgetar. Att ställa frågan hur människors totala tidsanvändning kunde se ut under en vecka eller en dag på, säg, 1610-talet, vore ofruktbart eftersom den frågan knappast går att besvara. Vi hittar som regel bara några enskilda uppgifter om vad varje person ägnade sig åt. Om man till äventyrs skulle hitta en osedvanligt rik källa, skulle man kanske kunna kartlägga tidsanvändningen fullständigt för en eller några få personer, vilket vore väldigt intressant men det skulle samtidigt leda till representativitetsproblem. Vi får därför acceptera att vi inte kan kartlägga en äldre tidsanvändning fullständigt. Däremot kan vi kartlägga de repertoarer av praktiker som olika personer typiskt sett hade. Vad verkar en gift kvinna på landet typiskt sett ha ägnat sin tid åt? Vad verkar en ogift man i en stad typiskt sett ha sysslats med?

Några resultat från projektet Genus och arbete

I forskningsprojektet *Genus och arbete (GaW)* har vi valt att använda den verb-orienterade metoden i vårt utforskande av mäns och kvinnors arbetspraktiker och vi har kunnat göra det eftersom vi har haft råd att låta bygga en relationsdatabas i vilken människors praktiker står i centrum. I nuläget ger den verb-orienterade metoden inte tidsbudgetar. På sikt kan man tänka sig att för vissa geografiska områden samla in data-mängder av en sådan omfattning att det går att göra tidsbudgetar, men där är vi inte än.

Den verb-orienterade metoden ger oss likväl möjlighet att redan nu upptäcka vissa mönster och regelbundenheter i människors försörjningsaktiviteter. En del av de mönster vi fann var förväntade. Andra mönster var mer oväntade. Utifrån våra resultat är det möjligt att formulera nya hypoteser och ställa nya frågor.

Efter den här inledande presentationen av metoden och det större

sammanhanget kommer jag nu att diskutera några av de mönster vi hittade. Resultaten bygger på en analys av data som vi registrerade i databasen fram till den 1 april 2014. Det handlar om 16,182 verbfraser. Till varje verbfras finns uppgifter länkade om vem eller vilka som utförde försörjningsaktiviteten: Var det en man eller en kvinna? Var personen gift eller ogift? Finns det uppgift om namn, ålder och yrkesliknande titel? Till verbfraserna länkas även uppgifter om platsen där arbetet utfördes, tidpunkten, källan, etc. Totalt handlar det om ca en halv miljon uppgifter som går att kombinera på olika sätt.⁴

Genus är ett ord som ingår i projektets namn och jag vill säga några ord om det. Genus definierar jag som resultatet av kulturella processer som innebär att föreställningar om skillnader knyts till egenskapen kön. Hur detta går till är förstås en empirisk fråga men i projektet har vi utgått ifrån att människors aktiviteter, vilka sysslor de ägnar sig åt, är något som *kan men inte måste* bidra till att skapa sådana idéer om skillnad.

I Sverige har Yvonne Hirdman föreslagit att det kulturella skapandet av idéer om skillnad sker enligt två principer: män och kvinnor uppfattas som olika varandra (dikotomi) och det manliga uppfattas som överordnad norm (hierarki).⁵ Många som sysslar med äldre historia finner dessa definitioner trubbiga, eftersom det fanns så många fler faktorer än kön som i det förmoderna samhället bidrog till att skapa föreställningar om skillnader.⁶ Ett tydligt exempel på detta är vilket socio-politiskt stånd man tillhörde. Andra kategorier som beskriver skillnader mellan människor och som var viktiga under perioden är civilstånd, ålder och hälsa.

Två av projektets empiriska resultat har relevans för den här diskussionen. Sedan vi grupperat alla verbfraser i sexton olika kategorier, kunde vi för det första konstatera att män och kvinnor förekom i femton av de här kategorierna, d.v.s. båda könen utförde nästan alla typer av arbete om vi tittar på den aggregerade nivå/kategorinivå. Det var bara inom kategorin militärt arbete som kvinnor lyste med sin frånvaro. Här ska tilläggas att militärt arbete gavs en snäv definition; att följa med

trossen ut i fält och laga mat åt soldaterna ingår till exempel inte i denna kategori. På den aggregerade nivån fanns det alltså väldigt lite av dikotomi. Vi fann både män och kvinnor inom alla typer av arbete. I och för sig var män mer vanligt förekommande i vissa kategorier och kvinnor mer vanliga i andra, men det är ändå lite som talar för att män och kvinnor befann sig i helt olika sfärer.⁷

För det andra kunde vi däremot konstatera en tydlig skillnad mellan gifta och ogifta personer. I vissa kategorier av arbetsuppgifter fann vi en övervikt för dem som var eller tidigare hade varit gifta (änkor, änklingar). I dessa kategorier var de ännu ogifta mer ovanliga. I andra kategorier fann vi i stället en övervikt för dem som ännu var ogifta; i dessa kategorier var de gifta eller tidigare gifta mer ovanliga. Lite förenklat kan man säga att de giftas repertoarer av försörjningsaktiviteter var andra än de ännu ogiftas repertoarer. Man kan rentav säga att de giftas repertoarer av arbetsaktiviteter var en spegelbild av de ogiftas. Således var gifta personer i högre utsträckning aktiva inom handel, och det gällde både kvinnor och män. Ogifta personer var i lägre utsträckning aktiva inom handel, och det gällde också både kvinnor och män. I kategorin ”ospecificerat arbete för andra” förekom ogifta personer mycket oftare än gifta. Sådant ospecificerat arbete beskrevs i källorna ofta med verbet ”tjäna”.⁸

Det här mönstret har vi robusta belägg för när det gäller kvinnor, men det är svagare underbyggt vad gäller män. Det beror på att våra källor oftare markerar vilket civilstånd kvinnor hade än vilket civilstånd män hade. För de aktiviteter där vi känner till mannens civilstånd är mönstret detsamma som för kvinnor – ännu ogifta män sysslade med andra saker än gifta män och änklingar – men vi kommer att behöva komplettera våra data med uppgifter om mäns civilstånd (från andra källor) för att kunna vara helt säkra på att mönstret gäller både kvinnor och män.

Det bör förstås finnas en viss samvariation mellan civilstånd och ålder. Bland dem som ännu inte var gifta fanns många som vi skulle kalla barn och ungdomar, även om det förekom att äldre människor förblev

ogifta under hela livet. Därför är det möjligt att det inte bara var civilståndet utan även åldern som spelade roll för vilka arbetsuppgifter människor fick. Men i alla fall i nuläget går det inte att helt skilja effekterna av ålder från effekterna av civilstånd.

Huvudförklaringen till att de ogifta kvinnorna och männen beskrevs som att de utförde andra sysslor än de gifta är nog de tjänstefolksrelationer som fanns i samhället. För dem som saknade egna medel att försörja sig fanns det i och med tjänstehjonsstadgorna regler som tvingade dem att ta årstjänst i ett hushåll. Tillsammans med husets egna barn och ungdomar fick tjänstefolket arbeta i underordnade positioner som innebar andra arbetsuppgifter än de, som husbondefolket ägnade sig åt. På så vis präglades människor inte bara av ståndstillhörighet (om man var bonde, stadsborgare, präst eller något annat). Man präglades också kraftfullt genom den samverkande effekten av ålder och civilstånd.

Kanske är ”präglad” inte det bästa ordet, eftersom det låter som om det fanns krafter utanför människorna som sorterade dem i olika typer. Jag vill snarare se det som att det var människorna själva som genom sina dagligen upprepade aktiviteter framställde sig själva och lade grunden för hur de uppfattades av andra. Deras aktiviteter lade också grunden för hur de uppfattade sig själva. Som jag framhöll tidigare: när familjen Crawleys yngsta dotter börjar laga mat, påverkar hon både sin självbild och andras uppfattning om vem hon är och vilken roll hon har i samhället.

Vi kan alltså tydligt se och någorlunda mäta hur andra faktorer än kön bidrog till att skapa åtskillnad och hierarki. Men betyder detta att kön inte spelade någon roll för vad man arbetade med? Nej, det spelade roll, men på en annan analysnivå. När vi gick ner på verbfrasnivå, snarare än kategorinivå, fann vi nämligen skillnader mellan de verbfraser som användes för att beskriva mäns arbete och de som användes för att beskriva kvinnors arbete. Jag ska illustrera detta genom att titta närmare på kategorierna ”arbetsledande arbete” och ”transportarbete”. Arbetsledande arbete är en kategori där gifta män och kvinnor ofta förekom

medan de ännu ogifta sällan syntes. För transportarbete råder det motsatta förhållandet: ogifta var vanligare.⁹

Arbetsledande arbete kunde beskrivas med verbfraser som till exempel beordra, befalla, anställa, avskeda, tillsäga, bestraffa, be. Det var sådant som människor som ledde hushåll – den vanligaste produktionsenheten – behövde göra. Här fanns tydliga könsskillnader. Det var mycket vanligare att mäns aktiviteter beskrevs med ord som beordra och befalla, medan kvinnors arbetsledande arbete oftare beskrevs som att de bad andra göra olika saker. Hur ska vi tolka detta? Handlar det om att män faktiskt domderade mer än kvinnor, eller handlar det snarare om att det fanns stereotypa, genre-artade uttryck för hur mäns och kvinnors arbetsledande verksamhet skulle beskrivas, som inte hade något entydigt samband med hur de verkligen betedde sig? Det går nog inte att svara på.

Liknande mönster hittar vi om vi ser närmare på de verbfraser som användes för att beskriva transportarbete. Även här ser vi att mäns transporterande beskrevs med andra verb än kvinnors transporterande. Och återigen inställer sig tolkningssvårigheter: handlar det om skillnader i språkbruk, d.v.s. om hur den som skapade källan uttryckte sig, eller handlar det om skillnader i faktiskt utfört arbete? Det är svårt att svara på. För vissa verb verkar det dock mest troligt att den språkliga skillnaden faktiskt återspeglar skilda praktiker. Om vi till exempel tar verbet frakta, så förutsatte den aktiviteten att fraktaren hade tillgång till ett fordon. Med tanke på vad man sedan tidigare vet, verkar det inte osannolikt att män oftare hade tillgång till fordon än vad kvinnor hade (även om vi vet att kvinnor också körde).¹⁰ Kvinnor beskrevs i stället ofta som att de bar tunga föremål. Liknande observationer har gjorts för andra länder och i moderna tidsanvändningsstudier: kvinnor verkar ofta ha varit de som fått bära tungt. Men det är återigen viktigt att komma ihåg att det inte var kvinnor i allmänhet som bar tungt utan främst kvinnor i underordnade positioner. Det är inte bara eller främst skillnader mellan könen som kommer fram när vi tittar på aktivitetsmönster, utan

väl så mycket skillnader som har att göra med position inom hushållet – och position inom hushållet hängde ihop med civilstånd och ålder.

Slutord

Låt mig nu runda av med några ord om på vilka punkter som detta urval av resultat ändrar vår bild av det förmoderna arbetslivet.

Jag har betonat att gränsen mellan gifta/äldre och ogifta/yngre var viktig och att den dagligen manifesterade sig i de olika arbetsuppgifter som män och kvinnor utförde med hjälp av sina kroppar. Påståendet att det för män spelade stor roll om de var gifta eller inte, är omvälvande; män brukar inte beskrivas som beroende av det hushållssammanhang de ingick i. Påståendet att det för kvinnor spelade stor roll om de var gifta eller inte, är inte lika omvälvande. Men *skälet* till att det spelade roll om en kvinna var gift eller inte, var inte att hon som gift blev försörjd av sin man. Skälet var att det *både* för kvinnor *och* för män var en stor ekonomisk och social fördel att vara gift. Man kunde försörja sig bättre om man var ett par. Samhället byggde på det vi inom *GaW*-projektet har valt att kalla en tvåförsörjarmodell.

När jag betonar att en viktig skillnad gick mellan den ännu ogifta kvinnan och den för närvarande eller tidigare gifta kvinnan, gör jag också en annan betoning än vad man brukar se i litteraturen. I litteraturen framhålls ofta att det var änkan som urskilde sig ur kvinnomängden i och med att hon hade i princip samma rättsliga befogenheter som män, medan hustrun, som stod under mannens målsmanskap, brukar ses som lite mer lik den ogifta kvinnan. Att våra resultat ser annorlunda ut beror på att vi inte utgår ifrån normer, som man hittar i lagar och förordningar, utan från de dagliga praktiker som i sig vittnar om underliggande, faktiskt verkande normer. Gifta kvinnor var, som framgått, i hög utsträckning engagerade i handel med varor och tjänster, och det förutsatte att de i praktiken betraktades som myndiga och rättskapabla, helt oavsett vad lagen sade.

*

Den forskning som *GaW*-projektet har bedrivit och försätter att bedriva har lite skämtsamt kallats för ”nål-i-höstacks-forskning”. Det stämmer att den verb-orienterade metoden innebär ett tidskrävande letande i handskrivna källor efter fragment som i bästa fall säger något om människors faktiska försörjningsarbete. Varje enskilt fragment är för litet för att man ska kunna dra några generella slutsatser. Men med tiden har jag kommit att uppfatta ”nål-i-höstacks-forskning” som ett positivt omdöme. För bonden är det ju avgörande att hitta nålen i höstacken för att förhindra att kon sväljer den och dör. Att leta efter nålar i höstackar kan därför vara avgörande för familjens försörjning och överlevnad. I uttrycket ligger det en dold positiv värdering av arbetet att leta efter nålar i höstackar. På samma sätt är det ett viktigt arbete att i linje med FN-konferensen i Beijing dokumentera människors arbete i världen idag och i det förflutna.

Föredrag den 1 november 2016

N O T E R

1. Valeria Esquivel, Debbie Budlender, Nancy Folbre & Indira Hirway, “Explorations: Time-Use Surveys in the South”, *Feminist Economics* 14:3, July 2008, s. 107–152.
2. Valeria Esquivel, “Time-Use Surveys in Latin America”, *Feminist Economics* 14:3, July 2008, s. 119–128.
3. Christer Winberg, “Några anteckningar om historisk antropologi”, *Historisk Tidskrift* 108, 1988, s. 1–29; Sheilagh C. Ogilvie, *A Bitter Living: Women, Markets, and Social Capital in Early Modern Germany* (Oxford: Oxford University Press, 2003).
4. Idag (februari 2017) är databasen ännu större och omfattar mer än 22,000 verbfraser, uppgifter om dem som utfört arbetet som verbfrasen beskriver, samt kontextuell information om tid och plats.

5. Yvonne Hirdman har diskuterat detta i många skrifter, till exempel *Genus – om det stabila föränderliga former* (Malmö: Liber, 2001).
6. Jeanne Boydston, "Gender as a question of historical analysis", *Gender and History*, 20:3, 2008, s. 558–583.
7. Maria Ågren (ed.), *Making a Living, Making a Difference: Gender and Work in Early Modern European Society* (New York & London: Oxford University Press, 2016), kapitel 1.
8. Maria Ågren (ed.), *Making a Living, Making a Difference: Gender and Work in Early Modern European Society* (New York & London: Oxford University Press, 2016), kapitel 1, 3 och 4.
9. Maria Ågren (ed.), *Making a Living, Making a Difference: Gender and Work in Early Modern European Society* (New York & London: Oxford University Press, 2016), kapitel 5.
10. Kekke Stadin, *Stånd och genus i stormaktstidens Sverige* (Lund: Nordic Academic Press, 2004).